

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

СЕРГЄЄВ Іван Павлович

УДК 94 (37)

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ІІІ СТОЛІТТІ Н.Е.**

Спеціальність – 07. 00. 02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Харків – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант- доктор історичних наук, професор

КАДЄЄВ Володимир Іванович,
завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх
віків Харківського національного університету;

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
ФЕДОСИК Віктор Анатолійович,
Белоруський державний університет, завідувач кафедри
історії стародавнього світу та середніх віків;

доктор історичних наук, професор
ПЕТРОВА Елеонора Борисівна,
Таврійський національний
університет ім. В.І. Вернадського, професор
кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

доктор історичних наук, професор
ДЯТЛОВ Володимир Олександрович,
Чернігівський державний педагогічний університет
ім. Т.Г. Шевченка, проректор із наукової роботи.

Провідна установа: Київський національний університет
ім. Т. Шевченка, кафедра історії стародавнього світу та
середніх віків Міністерства освіти і науки України, м. Київ.

Захист відбудеться "26" листопада 2004 р. о 15 годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д 64. 051.10 Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна (адреса: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, аудиторія IV-65).

З дисертацією можна ознайомитись в Центральній науковій бібліотеці
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (61077, м. Харків, площа
Свободи, 4).

Автореферат разісланий "___" _____ 2004 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Пугач Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. III ст. н.е. являло собою особливий період історії Римської імперії. Суспільне та політичне життя римської держави цього часу було насичене важливими подіями; в ньому спостерігались процеси, зародження яких мало коріння в попередньому періоді римської історії. З іншого боку, процеси та явища, які розвивались в імперії протягом III ст. н.е., мали великий вплив на її подальшу історію. Отже, вивчення соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. має велике значення для з'ясування закономірностей та особливостей історії римлян протягом всієї імператорської епохи.

Соціально-політичний розвиток держави римлян в III ст. н.е. ще не був об'єктом детального дослідження у вітчизняному антикознавстві. Радянськими істориками окремі аспекти проблеми вивчались з позицій надмірно тісного зв'язку подій соціально-політичної боротьби в римському суспільстві з долею рабовласницького ладу у римській державі. Серед зарубіжних істориків існують розбіжності у поглядах на ряд аспектів проблеми.

Наукова значимість проблеми та її недостатнє вивчення і визначають актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими темами. Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна в рамках кафедральної теми "Історія та археологія Середземномор'я і Причорномор'я в античну епоху" (НДР № 79010965).

Метою дослідження є з'ясування характерних рис та особливостей соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. Для досягнення цієї мети у дисертації вирішується ряд задач: визначення місця таких установ, як сенат та армія, у системі державних органів Римської імперії на початок III ст. н.е.; дослідження змін у збройних силах римлян та в сенаті протягом III ст. н.е.; з'ясування ролі сенату та армії у політичному житті римської держави в даний період; характеристики тих спроб узурпації імператорської влади, в яких деякі сучасні історики вбачають прояв сепаратизму провінцій Римської імперії в період кризи III століття; аналізу виступів низів населення Римської імперії в цей же період і їх впливу на політичний розвиток держави римлян; дослідження таких аспектів проблеми кризи III століття, як характер кризи, її хронологічні межі, особливості протікання та результати подолання, визначення місця даної кризи в історії Римської імперії.

Об'єктом дослідження є соціально-політична історія Римської імперії.

Предмет дослідження – соціально-політичний розвиток Римської імперії в III ст. н.е.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені поставленими метою і завданнями. Необхідність з'ясування передумов виникнення політичної

нестабільності в римській державі, яка переросла у тривалу політичну кризу, вимагає вивчення соціально-політичних відносин у Римській імперії, починаючи з кінця II ст. н.е. З іншого боку, період, який розглядається у дисертації, обмежується рубезем III – IV ст. н.е., часом проведення реформ імператора Діоклетіана, які привели до стабілізації політичної ситуації в Римській імперії.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму і об'єктивності та спеціальні історичні методи, такі, як хронологічний, синхронний, діахронний, порівняльно-історичний. Важливе місце посідає метод комплексного аналізу джерел, який передбачає не тільки співставлення даних наративних джерел, але й порівняння повідомлень античних авторів з інформацією інших джерел. Крім того, застосовується метод системного аналізу, за допомогою якого з'ясовуються такі питання, як характер кризи III століття, причини її виникнення, особливості її розвитку та результати подолання цієї кризи.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній:

- вперше в українському антикознавстві на основі використання свідчень історичних джерел та з врахуванням результатів досліджень сучасних істориків зроблено аналіз подій соціально-політичного життя Римської імперії протягом III ст. н.е.;

- висвітлена еволюція римського сенату та його ролі у політичному житті римської держави протягом III ст. н.е.;

- розкрита структура збройних сил Римської імперії на початку III ст. н.е.;

- проаналізовані зміни в римській армії з кінця II по кінець III ст. н.е.;

- розкритий зміст воєнних реформ імператорів Септимія Севера, Галлієна, Діоклетіана;

- визначена роль армії в подіях політичного життя Римської імперії в III ст. н.е.;

- вивчені найбільш значимі події політичної історії римлян протягом III ст. н.е.;

- досліджені ті спроби узурпації імператорської влади в період кризи III століття, які привели до досить тривалого виходу значних територій римських володінь з-під влади "законних" імператорів;

- низка теоретичних аспектів проблеми кризи III століття в Римській імперії досліджені з врахуванням трактовки терміну "криза" в історичній та філософській літературі;

- піддане критичному аналізу уявлення про кризу III століття, як про загальну кризу римської держави, яка була викликана до життя розкладом рабовласницьких відносин, та обгрунтовано погляд на цю кризу, як на кризу політичної системи римлян того часу;

- під час визначення хронологічних меж кризи III століття обгрунтована думка про те, що в період з кінця II по кінець III ст. н.е. Римська імперія пережила не одну, а дві політичні кризи;

- піддано критичному аналізу ті уявлення сучасних істориків відносно розвитку кризи III століття, згідно з якими ця криза пройшла в своєму розвитку через кілька фаз або етапів, та доводиться, що у цьому розвитку не було певної послідовності;

- проаналізовані спроби істориків об'єднати римських правителів періоду кризи III століття у групи "сенатських" та "солдатських" імператорів та обґрунтована думка про те, що їх треба поділяти на кілька груп, і на цій підставі поставлено під сумнів правомірність назви цього періоду "часом солдатських імператорів";

- розглянуте питання про результати подолання кризи III століття і визначено місце цієї кризи в історії Римської імперії.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що викладені у дисертаційному дослідженні теоретичні положення можуть стати основою для написання монографій та науково-популярних праць, зокрема, з історії державних установ римлян, з історії римських збройних сил, з історії утворення в Римській імперії системи Домінату, а застосовані у дисертації підходи та принципи можуть бути використаними під час розробки інших питань, пов'язаних з глобальною проблемою соціально-політичного розвитку римської держави. Наведений у дисертації фактичний матеріал, концептуальні положення та висновки можуть бути використаними для підготовки курсів лекцій, спецкурсів, методичних посібників з історії Стародавнього Риму, для написання дипломних та курсових робіт студентами, що спеціалізуються з історії стародавнього світу.

Апробація висновків і результатів дослідження була проведена під час обговорення дисертації на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та виступів з доповідями на наукових конференціях: IV, V, VI, VII Сергєєвських читаннях (Москва, 1985, 1987, 1989, 1991 рр.), X авторсько-читацькій конференції "Вестника древней истории" АН СРСР (Москва, 1987 р.), II та III Дриновських читаннях (Харків, 1991, 1994 рр.), конференціях Російської асоціації антикознавців (Москва, 1992, 1994, 1996, 2000 рр.), конференціях Харківського історико-археологічного товариства (Харків, 1995, 1997, 1999, 2001, 2002 рр.), читаннях на спомин Л.М. Славіна (Київ, 1997 р.), В.І. Астахова (Харків, 2002 р.), М.М. Нікольського та В.М. Перцева (Мінськ, 2003 р.), семінарах з історії стародавнього світу університетів Гейдельберга (1995 р.), Бонна (1997, 1998, 1999, 2001 рр.), Тріра (1997 р.), Брауншвейга (1998 р.), Східного Берліна (1998 р.), Ерлангена (1998 р.), Тюбінгена (1998 р.), Вищої технічної школи м. Аахена (1999 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображені в монографії, 21 статті і в 12 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (469 найменувань), п'яти додатків. Повний обсяг дисертації – 379 сторінок (основна частина дисертації - 331 сторінка, список використаних джерел і літератури – 41 сторінка, додатки – 7 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтована актуальність теми дослідження, сформульовані його мета та завдання, визначені хронологічні рамки, розкриті наукова новизна та практичне значення роботи, наведені відомості про апробацію результатів дослідження.

Перший розділ дисертації "**Джерела та історіографія**" присвячено аналізу джерельної бази дослідження та наукової літератури з проблеми соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е.

У підрозділі 1.1. "**Джерела**" вказано, що дисертаційне дослідження спирається на широку джерельну базу.

Важливу групу джерел з історії соціально-політичного розвитку Римської імперії у III ст. н.е. складають твори античних авторів. Серед них в першу чергу слід назвати "Римську історію" Діона Кассія (бл. 155 – 235 рр. н.е.). В цьому творі містяться свідчення з питань про роль сенату та армії у політичному житті римської держави в роки правління імператорів династії Северів, про реформаторську діяльність засновника династії, про характер взаємовідносин між імператором, сенатом та армією у першій третині III ст. н.е.

Автор "Історії імператорської влади після Марка" Геродіан (бл. 165 – бл. 245 рр. н.е.) дуже піклувався про те, щоб його праця викликала зацікавленість читача, що вело до перекручення викладу деяких подій. Це вимагає обережного та критичного ставлення до твору Геродіана. Але з врахуванням того, що в ньому йде мова про ті події, які не знайшли відображення у творі Діона Кассія, а твори інших античних авторів цього періоду ще менше заслуговують на довіру, "Історію" Геродіана слід визнати досить важливим джерелом для вивчення соціально-політичного розвитку Римської імперії у перші десятиліття III ст. н.е.

Суттєвим недоліком збірки "Автори життєписів Августів" є те, що ми не маємо точних даних щодо її автора та дати написання. У тексті збірки багато місця відведено пліткам та анекдотам з життя римських імператорів III ст. н.е. Події політичного життя римлян викладаються в ній з просенатських позицій. Всі ці обставини позначаються на науковому значенні джерела. З життєписів римських імператорів III ст. н.е. ми дізнаємось про роль сенату та армії у політичному житті імперії, про пошуки правителями Риму шляхів виходу із політичної кризи, про їх боротьбу за збереження територіальної єдності імперії.

Творчість Секста Аврелія Віктора припадає на другу половину IV ст. н.е. Ним написана збірка коротких біографій римських імператорів від Октавіана Августа до Юліана (31 р. до н.е. - 361 р. н.е.) "Про Цезарів". В ній багато місця надається моральній оцінці правителів Римської імперії, зустрічаються хронологічні та фактичні неточності. Але в цьому творі висвітлюються і події та явища соціально-політичної історії римської держави, які не знайшли відображення в більш надійних нарративних джерелах. Наприклад, саме свідчення Аврелія Віктора, дозволяють говорити про зміст воєнних реформ імператора Галлієна.

Серед творів середньовічних істориків слід відзначити “Аннали” Іоанна Зонари (помер бл. 1150 р.). Події римської історії III ст. н.е. викладаються в “Анналах” досить детально. Окремі з цих подій Зонара викладає більш об’єктивно, ніж античні автори. Зокрема, це стосується характеристики Зонарою імператора Галлієна та його правління.

В цілому можна визнати, що ми маємо не дуже багато нарративних джерел з історії соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. Тому для детального вивчення проблеми необхідно використовувати свідчення і інших джерел.

Епіграфічний матеріал дозволяє уточнювати хронологію подій соціально-політичного життя Римської імперії, визначати кордони територій, які опинялись під владою окремих претендентів на імператорський престол, містить у собі інформацію щодо процесів, які відбувались у політичній, соціальній, духовній сферах суспільного життя імперії протягом III ст. н.е.

Папіруси (офіційні документи, приватна документація, архіви, листи) являють собою важливу групу джерел з історії східних провінцій Римської імперії (особливо Єгипту). Їх свідчення дозволяють уточнювати хронологію політичних подій, титули римських імператорів та претендентів на імператорську владу тощо.

Нумізматичний матеріал допомагає вивчати питання про політичну роль сенату та армії в III ст. н.е., про зміни характеру влади імператора, про спроби узурпації імператорської влади в 60-х – 70-х рр. III ст. н.е.

Документи юридичного характеру дозволяють робити висновки щодо юридичного становища солдатів римської армії, місця сенату в системі державних органів Римської імперії, засад законності влади імператорів та ін.

Дані просопографії дозволяють мати уявлення про політичну кар’єру конкретних людей того часу, про походження правителів Римської імперії в III ст. н.е., про зміни у складі римського сенату, про етнічний склад збройних сил імперії та ін.

Археологічний матеріал містить в собі інформацію про економіку, побут, культуру римлян. Дані археології (скарби монет, залишки будівель, сліди пожеж та ін.) мають велике значення для вивчення таких питань, як зміни у соціальній структурі римського суспільства, особливості зовнішньополітичного становища Римської імперії в III ст. н.е.

Отже, джерела, свідчення яких дозволяють вивчати проблему соціально-політичного розвитку Римської імперії у III ст. н.е., досить чисельні та різноманітні за їхнім характером. Комплексне використання всіх груп джерел дозволяє глибоко досліджувати характерні риси та особливості соціально-політичного життя римлян у цей складний період їх історії.

У підрозділі 1. 2 “Історіографія” розглядається історіографія проблеми. В ньому зазначено, що європейські історики XVII – XVIII стст. вивчали події історії римлян у III ст. н.е. не дуже глибоко, головним чином у працях, присвячених історії Римської імперії в цілому. Для досліджень цього періоду було характерним використання, без належної критики, лише свідочств нарративних джерел

свідомства Аврелія Віктора, О. Шульц стверджував, що після смерті імператора Проба сенат втратив владу і право обирати нового імператора, отже, з цього моменту, а не з приходом до влади Діоклетіана, почався новий період історії Римської імперії – період Домінату.

Г. Ферреро необхідність глибокого вивчення історії Римської імперії в III ст. н.е. вбачав в тому, що саме в цьому столітті римська держава пережила кризу, якою була започаткована загибель усієї античної цивілізації. На його думку, це була політична криза, в основі якої лежало повне знищення авторитету сенату.

М.І. Ростовцев період римської історії від смерті Олександра Севера до проголошення імператором Діоклетіана визначав як “велику соціальну та політичну революцію”. На думку вченого, в III ст. н.е. в римській державі точилась боротьба між імператором, який спирався на армію, та вищими класами суспільства. Сенат був виразником інтересів муніципальної буржуазії, а армія ще в II ст. н.е. перетворилась в армію сільських жителів імперії. За М.І. Ростовцевим, головною рушійною силою соціальної революції III століття був антагонізм між містом і селом. Суспільство імперії все більш чітко поділялось на два класи або дві касти – на буржуазію та нижчі верстви населення, на *honestiores* і *humiliores*. Антагонізм між ними все більш загострювався і набув форми антагонізму між сільською місцевістю та містами. Боротьба в римському суспільстві точилась до тих пір, поки вищі класи не визнали перемоги над ними напівварварських солдатів. Результатом поразки вищих класів римського суспільства, на думку М.І. Ростовцева, було встановлення нової форми управління імперією – східного деспотизму IV – V ст. н.е.

З 30-х років XX ст. питання соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. почав досліджувати А. Альфельді. Вчений прийшов до висновку, що за своїм характером програма засновника Галльської імперії не була власне галльською, тобто він не ставив собі на мету утворення держави, окремої від Римської імперії. Вивчення змін у складі римської армії протягом III ст. н.е. привело історика до висновку, що солдати цього часу не були декласованим елементом. На його думку, криза III століття була викликана явищами політичного, соціального, господарського, стратегічного характеру. Всі ці фактори діяли в комплексі і пошуки пріоритетів у питанні про вплив окремих з них не можуть привести до значних успіхів.

Ф. Альтхайм, починаючи з кінця 30-х рр., видав кілька праць, в яких він період від смерті імператора Коммода до проголошення імператором Діоклетіана називав століттям солдатських імператорів. Кризу III століття, на його думку, Римська імперія не могла легко подолати тому, що італіки були вже старим народом. У III ст. н.е. в двері імперії стукали нові народи та раси, які ще не відіграли свою роль в історії. Серед народів і рас, що населяли римську державу, в III ст. н.е. виділились сирійці та іллірійці. Боротьба між цими народами, а не між класами римського суспільства, стверджував Ф. Альтхайм, визначала політичне життя Римської імперії в III ст. н.е.

У другій половині XX ст. інтерес зарубіжних антикознавців до подій римської історії III ст. н.е. значно зріс.

Окремі аспекти соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. або проблема кризи III століття розглядаються в працях з історії Пізньої Римської імперії, в яких ставиться й питання про процес переходу римської держави від системи Принципату до Домінату.

Так, А. Шастаньоль стверджував, що криза III століття продовжувалась з 235 по 285 рр. н.е. Він вважав, що період даної кризи не слід вважати часом суцільного занепаду та розкладу, більш правильно називати його часом трансформації, переходу від системи Принципату до системи Домінату.

Р. Ремондон вбачав у кризі III століття складову частину загальної кризи Римської імперії, яка почалась в правління Марка Аврелія і продовжувалась до правління імператора Анастасія. На його думку, за Марка Аврелія та Коммода в імперії була зруйнована загальна рівновага, яка забезпечувала її гармонійну стабільність: рівновага між силами варварів, які тиснули на всі кордони Римської імперії, та здатністю імперії до захисту своїх володінь, між авторитетом сенату та імператорською владою, між республіканськими традиціями та монархічними тенденціями і т.і. Все це вело до виникнення кризових явищ у багатьох сферах життя імперії – політичній, економічній, релігійній, моральній.

І в останні десятиліття XX ст. вагомий внесок у подальше дослідження проблеми соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. робили антикознавці Німеччини.

Правління імператорів Валеріана та Галлієна присвятив одне з своїх досліджень В. Кугофф. В ньому історик з'ясовує обставини приходу до влади Валеріана, характеризує внутрішню та зовнішню політику цього імператора. В зв'язку з характеристикою правління Галлієна В. Кугофф розглядає проблему спроб узурпації імператорської влади на Заході та Сході імперії. На його думку, Галлієн був убитий змовниками не тому, що він погано управляв імперією, а внаслідок того, що сучасники його не розуміли.

Починаючи з 60-х років XX ст., багато уваги питанням соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. приділяє Г. Альфельді. На думку вченого, ще у другій половині II ст. н.е. в Римській імперії почалась загальна криза, яка була викликана до життя не загостренням соціальних конфліктів, а посиленням господарських труднощів та варварських вторгнень. Соціальні ж протиріччя загострились у римському суспільстві в зв'язку з початком кризи. Авторитетний вчений упевнений, що питання про причини виникнення кризи III століття в Римській імперії - надзвичайно складне. Тут не можна говорити про якусь одну, головну причину, виникнення цієї кризи – результат взаємодії причин зовнішнього та внутрішнього характеру. Серед інших явищ великий вплив на виникнення кризи, її розвиток та результати подолання мали процеси, які проходили в римській армії. Криза III століття була подолана, на думку Г. Альфельді, не під тиском руху широких мас населення імперії, а лише тоді, коли в результаті цілеспрямованої

діяльності великих солдатських імператорів останньої третини цього століття війська знову опинились під владою імператора.

До питань про роль армії у політичному житті Римської імперії, характер взаємовідносин між римськими імператорами та збройними силами римської держави звертається у своєму дослідженні англійський історик Дж. Кемпбелл. Він аналізує питання щодо структури римських збройних сил, про заходи правителів імперії по забезпеченню лояльності по відношенню до них солдатів римської армії. Торкаючись питання про дату початку кризи III століття, дослідник заперечує проти спроб деяких істориків пов'язувати цей початок з реформами Септімія Севера.

Для публікацій зарубіжних істориків останнього часу характерне те, що їх автори не тільки відзначають негативні явища в соціально-політичному житті імперії в III ст. н.е., але й звертають увагу на позитивні зрушення у різних сферах життя римської держави, які багато в чому визначили особливості розвитку всього Середземномор'я у наступні століття. Деякі, особливо німецькі, антикознавці починають взагалі ставити під сумнів правомірність визначення III ст. н.е., як періоду кризи. Так, Ф. Кольб стверджує, що нема ніяких підстав вважати це століття кризовим періодом. З його думкою в цілому згоден і К. Штробель. У своїй праці він приходить висновку, що протягом III ст. н.е. Римська імперія пережила ряд кризових ситуацій, але не кризу.

В Росії перші дослідження, автори яких торкались деяких питань соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е., з'явилися лише у другій половині XIX ст.

Дуже коротко римська історія III ст. н.е. висвітлювалась у працях загального характеру С.В. Єшевського та І.В. Нетушила.

Спираючись на епіграфічні джерела, розглядав роль армії в житті римської держави Ю.А. Кулаковський. На його думку, гостра політична боротьба в Римській імперії в III ст. н.е. була наслідком того, що центральна влада допустила проникнення в окремі частини римської армії духу провінціалізму.

Р.І. Шерцль торкався питань про роль сенату в справі карбування монет у період Імперії та про повстання монетарів Риму в правління імператора Авреліана.

В радянському антикознавстві історія Римської імперії у III ст. н.е. спочатку не належала до числа найбільш активно досліджуваних проблем.

На початку 20-х років XX ст. події соціально-політичного життя Римської імперії поверхньо розглядались у працях науково-популярного характеру – в роботах С.О. Жебельова, В.С. Сергєєва.

З 30-х років зростання інтересу радянських істориків до проблеми соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. було викликане висловом Й.В. Сталіна про те, що римська рабовласницька держава загинула в результаті революції рабів. Радянські історики почали вбачати в подіях III ст. н.е. другий етап соціальної революції, яка призвела до заміни рабовласницької формації

феодалною. З таких позицій проблема висвітлювалась у публікаціях О.І. Тюменєва, В.І. Недельського, С.І. Ковальова, В.С. Сергєєва.

Порівняно з іншими публікаціями радянських істориків цього періоду досить глибоким дослідженням була стаття З. Мішиної, присвячена аналізу позиції римського сенату щодо проголошення імператором Максиміна Фракійця у 235 р. н.е.

Взявши на озброєння сталінську теорію революції рабів, радянські історики особливо активно досліджували виступи народних мас у Римській імперії. У 40 – 50-ті роки їм були присвячені публікації О.Д. Дмитрева. В них автор явно перебільшував розмах та тривалість виступів низів населення імперії у III ст. н.е., писав про союз рабів, вільної бідноти та варварів.

Найбільший внесок у вивчення проблеми соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. серед радянських істориків зробила О.М. Штаєрман. За її концепцією, з останніх десятиліть II до кінця III стст. н.е. Римська імперія переживала загальну кризу, яка була проявом кризи рабовласницького способу виробництва в римській державі. В цей період в римському суспільстві йшла боротьба між великими землевласниками, вже не пов'язаними зі старим способом виробництва, та муніципальними земле- та рабовласниками. У західних провінціях Римської імперії головними суперниками земельної знаті були солдати римської армії, які також являли собою соціальну групу, пов'язану з рабовласницькими відносинами. Зокрема, ці протиріччя в пануючому класі римського суспільства знайшли свій прояв у подіях у провінції Африці в 238 р. н.е. Тут, на думку О.М. Штаєрман, великі земельні власники очолили повстання проти імператора Максиміна Фракійця, який був виразником інтересів муніципальних власників міст.

В той же час, вважала О.М. Штаєрман, у римському суспільстві загострювались протиріччя між пануючими класами та експлуатованими масами. Великого розмаху народні рухи в період кризи III століття набули тому, що в цей час відбувалось зближення рабів та вільних експлуатованих.

Утворення Галльської імперії О.М. Штаєрман розглядала як прояв сепаратизму великих землевласників римського Заходу, чийми висуваннями були правителі цього державного утворення.

Згідно з концепцією О.М. Штаєрман, боротьба між фракціями пануючого класу римського суспільства закінчилась компромісом великих землевласників з імператорською владою, на який вони пішли через загострення класової боротьби. В цілому ж криза III століття закінчилась, за О.М. Штаєрман, тимчасовою поразкою народних мас та остаточною поразкою муніципальних рабо- та землевласників.

З другої половини 50-х років, після викриття культу особи Сталіна, радянські історики перестали висвітлювати соціально-політичний розвиток Римської імперії в III ст. н.е. відповідно теорії революції рабів. Однак разом з цим стає помітним зменшення інтересу радянських антикознавців до цього періоду римської історії.

О.В. Кудрявцев називав кризу III століття першим етапом загальної кризи рабовласницького ладу в Середземномор'ї. У результаті приходу до влади Максиміна Фракійця, вважав історик, період воєнної монархії в Римській імперії змінився періодом воєнної анархії.

З 50-х років проблему взаємовідносин римлян з їхніми північними сусідами в III ст. н.е. вивчав О.М. Ременніков. В його публікаціях поряд з глибоким аналізом конкретних воєнних зіткнень римлян з племенами Північного Причорномор'я, Подунав'я та Придністров'я міститься коротка характеристика соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е.

Окремі питання соціально-політичного розвитку придунайських провінцій Римської імперії в III ст. н.е. розглядались у дослідженнях Ю.К. Колосовської. В її публікаціях багато уваги приділялось питанням про зміни в етнічному складі сусідів Римської імперії на Дунаї, про характер відносин між варварськими племенами та римлянами, про діяльність намісників придунайських провінцій та їх позиції відносно правителів Римської імперії.

Процес посилення ролі міста Пальміри у політичному житті Римської імперії досліджував І.Ш. Шифман. На його думку, в III ст. н.е. римська держава перебувала в стані соціально-економічної кризи, вивчення якої дуже важливе для розуміння закономірностей переходу від рабовласницького суспільства до феодального.

Через 20 років після видання своєї монографії про кризу рабовласницького ладу на Заході імперії О.М. Штаерман опублікувала нарис про кризу III століття. В ньому цю кризу вона назвала кризою рабовласницьких відносин у Римській імперії. Ця теза О.М. Штаерман стала поштовхом до публікації статті Н.Н. Белової та М.Я. Сюзюмова. Автори статті стверджували, що криза III століття не була кризою рабовласницького ладу в цілому. На їх думку, загальна нестабільність імперії в III ст. н.е. була зумовлена продовженням традиційної політики управління державою, як державою-полісом, і концентрації багатств в місті Римі.

Деякі аспекти проблеми соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. були розглянуті в одній із статей А.В. Ігнатенко. Кризу III століття авторка статті визначала як соціально-економічну та політичну за її характером, але в той же час вважала, що, перш за все, це була криза римської воєнної організації.

Зовнішньополітичне становище імперії та розвиток римських збройних сил у III ст. н.е. розглядались у публікаціях В.М. Дряхлова та Є.П. Глушаніна.

В.А. Федосик в двох монографіях висвітлює історію християнської церкви та характер взаємовідносин між християнами та римською імператорською владою протягом III ст. н.е. Свої погляди з питань щодо причин виникнення кризи III століття, її характеру та хронологічних меж він не розкривав, а лише показав, як трактувались ці аспекти проблеми в радянському антикознавстві на момент видання його рабiт.

У монографії М.Г. Абрамзона розглядається питання пропаганди за допомогою монет офіційної політики імператорами III ст. н.е., показується роль сенату у справі випуску монет, аналізуються грошові реформи Авреліана та

Діоклетіана, йде мова про повстання монетарів міста Риму в роки правління Авреліана.

Оригінальну концепцію характеру кризи III століття та її місця в історії римської держави запропонував у своїй книзі О.В. Коптев. На його думку, ніяких підстав для того, щоб говорити про будь-які якісні зміни в системі рабовласницьких відносин Римської імперії в II - III ст. н.е., немає. Ті процеси, які відбувались у сфері соціальних відносин імперії даного періоду, були викликані розширенням громадянського колективу в результаті едикту Каракалли. Через неповну відокремленість політичного ладу Ранньої імперії від ладу соціального криза III століття може бути визначена як криза соціально-політична. О.В. Коптев вважає, що соціально-політичні катаклізми “епохи солдатських імператорів” були тою суспільною формою, в котрій визрівала нова якість політичної системи “Домінату”. Різкого розриву в суспільному ладі Ранньої та початку Пізньої імперії, впевнений історик, не існувало. Таким чином, О.В. Коптев фактично пропонує ділити історію Римської імперії на два періоди - Принципат (до 212 р. н.е.) та Домінат (після 212 р. н.е.) - і не вбачає в соціально-політичному розвитку римської держави протягом III століття н.е. нічого такого, що дозволяло б вважати це століття окремим періодом римської історії.

Отже, питання соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. привертало увагу великої кількості дослідників. Результатом їх вивчення проблеми в цілому або окремих її аспектів є досить обширна історіографія по темі.

Однак огляд цієї історіографії дозволяє робити висновок про те, що й на сьогодні деякі питання даної проблеми не можна вважати вирішеними з належною глибиною. У вітчизняному антикознавстві та в антикознавстві інших держав СНД продовжує панувати не цілком вірне уявлення про роль сенату та армії в політичному житті Римської імперії в III ст. н.е. Недостатньо переконливою видається поширена в сучасному антикознавстві трактовка питання про так званий сепаратизм римських провінцій в період кризи III століття. В сучасному вітчизняному та російському антикознавстві продовжують панувати ті уявлення про розмах виступів низів населення імперії та їх вплив на політичний розвиток римської держави, які були сформульовані радянськими істориками ще в 30-ті – 50-ті роки XX ст. Не можуть бути визнаними до кінця вивченими такі питання, як характер кризи III століття, її хронологічні рамки, особливості її розвитку, місце даної кризи в історії римської держави. Все це і обумовило вибір тих аспектів проблеми соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е, на яких зосереджено увагу в дисертаційному дослідженні.

У другому розділі дисертації “Сенат і армія в політичному житті Римської імперії в III столітті н.е.” розглянуто питання про роль сенату та армії у політичній історії Римської імперії протягом III ст. н.е.

У підрозділі 2. 1. “Сенат і армія Римської імперії на початку III століття н.е.” відзначено, що місце та роль цих політичних інститутів у римській державі обумовлювались особливостями структури системи Принципату.

Римський сенат являв собою колективний орган. На початок III ст. н.е. в ньому були представлені жителі не тільки Італії, а й провінцій.

Роль сенату в політичному житті римської держави в епоху Принципату була набагато меншою, ніж та, яку він відігравав у період Республіки. Але й на початок III ст. н.е. сенат займав значне місце в системі державних органів Римської імперії.

Багато в чому роль і місце сенату визначались ставленням до нього правлячого імператора. Але, з іншого боку, і ставлення сенату до принцепса було досить важливим для останнього.

Головною основою імператорської влади в період Принципату було верховне командування збройними силами римської держави. Правителі Римської імперії добре розуміли важливість підтримки з боку армійських кіл.

Основу воєнної могутності римської держави складала об'єднана в легіони важкоозброєна піхота. На початку III ст. н.е. легіонів було 33.

Важливу частину римських збройних сил являли собою допоміжні війська. Чисельність воїнів допоміжних військ 'приблизно дорівнювала чисельності легіонерів або навіть дещо перевищувала її.

Флот в складі збройних сил римлян на початку III століття не відігравав великої ролі.

Поряд з регулярними військовими з'єднаннями з середини II ст. н.е. все в більшій кількості в Римській імперії створюються іррегулярні формування. Це була легка кіннота та легкоозброєна піхота, яка набиралася з населення прикордонних областей або навіть не з жителів імперії.

Окрему частину збройних сил Римської імперії складали військові формування, які забезпечували охорону імператора, безпеку та порядок у столиці держави (преторианські когорти, кіннотні формування *equites singulares Augusti*, міські когорти, когорти вігілів).

Протягом перших століть н.е. в збройних силах Римської імперії відбувались важливі соціальні та етнічні зміни. До них належала невпинна провінціалізація римської армії, включаючи її ядро - легіони. На початок III ст. н.е. прискорився і процес провінціалізації командного складу римських військ. В епоху Принципату відбувалась також варваризація римської армії.

¹ У підрозділі 2. 2. "Зміни в збройних силах Римської імперії в III столітті н.е." відзначено, що в той час, як римський сенат протягом вказанного століття не зазнав помітних змін, в римській армії багато що змінилося.

На межі II - III стст. н.е. суттєві перетворення в армії здійснив імператор Септимій Север. В роки його правління була збільшена загальна чисельність військ імперії. На чолі трьох нових легіонів Септимій Север поставив не легатів-сенаторів, а префектів-вершників. Внаслідок поділу провінцій Британії та Сирії на дві провінції кожному він досяг того, що під командуванням намісників провінцій, за винятком намісника Верхньої Паннонії, відтепер знаходилось не більше двох легіонів. Септимій Север поліпшив економічне та правове становище солдатів римської армії.

Послаблення воєнного потенціалу намісників провінцій, поліпшення матеріального та правового положення солдатів було певною мірою пов'язане з обставинами приходу до влади Септимія Севера, спрямоване на посилення позицій центральної влади та зміцнення лояльності солдатів по відношенню до імператора. В той же час поліпшення умов служби та розширення прав ветеранів повинні були зробити службу в армії більш привабливою, полегшити вирішення проблеми набору новобранців у війська.

Формування преторіанських когорт з кращих солдатів легіонів вело до ліквідації протиріч, які існували між преторіанцями та солдатами прикордонних військ.

Імператор Каракалла не здійснив значних перетворень в армії. Але його едикт про надання прав римських громадян всім вільним жителям імперії певною мірою позначився на проблемі набору новобранців до армії і сприяв подальшій варваризації римських збройних сил. За правління Каракалли почалась варваризація і імператорської гвардії.

В правління Олександра Севера в складі збройних сил імперії з'явилась важкоозброєна кіннота, котру він застосовував у війнах з персами на Сході та з варварами на північних кордонах імперії.

Події соціально-політичного життя римської держави в десятиліття між загибеллю імператора Олександра Севера та приходом до влади імператора Діоклетіана, торкнулися долі багатьох військових з'єднань римлян: одні з них припинили своє існування, інші утворювались, ще інші змінювали свою дислокацію.

В зв'язку з посиленням тиску варварів одночасно на кількох ділянках римських кордонів з початку 40-х років III ст. н.е. правителі імперії стали об'єднувати війська кількох сусідніх провінцій під командуванням спеціальних воєначальників (*duces*). В результаті такої політики імперія стала складатися з ряду провінційних комплексів, а її збройні сили фактично розпались на окремі провінційні угруповання. Утворення цих угруповань слід визнати однією з найбільших змін в римській армії, котра дуже вплинула на політичний розвиток римської держави в III ст. н.е.

Важливі перетворення в армії були здійснені імператором Галлієном.

Традиційно кіннота у римлян мала набагато менше значення, ніж важкоозброєна піхота. Але в III ст. н.е. роль кінноти в боротьбі римлян з варварами поступово зростає. Перебуваючи на рейнському кордоні, Галлієн високо оцінив мобільність кінноти в боротьбі з германцями. Вірогідно, кіннота германських легіонів і стала ядром зформованого пізніше кінного корпусу. Змістом другої воєнної реформи Галлієна була заміна сенаторів вершниками на офіцерських посадах в легіонах.

В роки правління Авреліана в збройних силах імперії зросло значення важкоозброєної кінноти. В складі регулярної римської армії ним були створені повністю варварські допоміжні підрозділи з вандалів, ютунгів, алеманнів.

Значні зміни в римській армії здійснив імператор Діоклетіан. Він суттєво збільшив загальну чисельність військ. Це привело до загострення проблеми набору бранців у війська. Для вирішення її Діоклетіан ввів примусову мобілізацію.

Діоклетіан відмовився від послуг старої преторіанської гвардії. Замість неї функції імператорської гвардії та мобільного центрального резерва військ почав виконувати так званий *comitatus*.

Для послаблення могутності намісників провінцій Діоклетіан вдався до усунення їх від командування розташованими в провінціях військами. Тепер на чолі військ однієї або відразу кількох провінцій стояли незалежні від намісників воєначальники. Проте, процес відокремлення воєнної влади від цивільної прискорився вже в останні роки правління Діоклетіана і не був ним доведений до кінця.

У підрозділі 2. 3. “Роль сенату та армії в політичному житті Римської імперії в III столітті н.е.” зазначено, що події, якими було насичене життя Римської імперії в III ст. н.е., не в останню чергу були обумовлені позицією сенату та армії.

На думку деяких істориків, в роки правління Септимія Севера відбулось послаблення позицій сенату та зростання ролі армії в житті Римської імперії; цей імператор вороже ставився до сенату та сенаторів, намагався спиратись на чиновників зі стану вершників та солдатів, зруйнував систему Принципату та запровадив у Римі необмежену воєнну монархію.

Септимій Север дійсно багато уваги приділяв армії та зміцненню зв'язків між військами та імператором. Значення армії в житті Римської імперії на межі II - III ст. н.е. зросло. Певною мірою це було пов'язане з обставинами приходу Септимія Севера до влади, але в більшій мірі пояснюється погіршенням зовнішньополітичного становища римської держави в цей час.

Взаємовідносини між Септимієм Севером та сенатом не були дуже добрими. В роки його правління було страчено близько 40 сенаторів. Але здебільшого це були ті сенатори, які відкрито підтримали суперників Севера в роки громадянської війни 193-197 рр. н.е. На кількох високих посадах Септимій Север замінив сенаторів вершниками. Але і ці його дії скоріше пояснювались намаганням імператора підвищити боєздатність римської армії та ефективність управління провінціями, а не ворожим ставленням до сенату та сенаторського стану.

За Септимія Севера зросло значення імператорської ради в управлінні державою, а в складі цієї ради збільшилась кількість вершників. Але й ці явища можна пояснити тим, що імператор здебільшого перебував далеко від міста Риму і не міг радитися з сенатом, вирішуючи поточні справи життя імперії.

В роки правління синів Септимія Севера - Каракалли та Гети - роль армії та сенату в політичному житті імперії істотних змін не зазнала.

Під час свого недовгого правління Макрін та Геліогабал піклувались про збереження лояльності до імператора з боку армії та без особливої пошани ставились до сенату. Мабуть, спробу Геліогабала запровадити загальнодержавний

культ бога Сонця можна трактувати, як спробу встановити в імперії теократію. Але його правління було недовгим і йому не вдалось втілити свій задум у життя.

В правління Олександра Севера зріс престиж сенату в державі. Найближче оточення імператора складали сенатори, з якими він радився у всіх своїх діях. Імператор розширив компетенцію сенату у розгляді судових справ.

Відносини між імператором та армією склались не найкраще. Солдати були невдоволені намаганнями Олександра Севера скоротити витрати на армію та відновити солдатську дисципліну. Це невдоволення особливо зросло після того, як римські війська, очолювані імператором, зазнали поразок у війнах з персами на Сході та з варварськими племенами на дунайському кордоні. Спроба імператора купити мир у варварів привела до того, що солдати вбили Олександра Севера та проголосили імператором Максиміна Фракійця.

Новий імператор жодного разу не відвідав столицю імперії. Це привело до падіння ролі сенату в політичному житті держави.

Намагаючись виправдати сподівання солдатів, Максимін вів наступальні війни проти варварів на дунайському та рейнському кордонах. Але витрати на війну та утримання армії змусили його вдаватися до непопулярних заходів – посилення податкового тиску населення та використання великих сум грошей з державної скарбниці. Це привело до виступу проти Максиміна у провінції Африці, наслідком якого стало проголошення імператором проконсула цієї провінції Гордіана.

Римський сенат визнав Гордіана I та його сина Гордіана II законними імператорами, а Максиміна проголосив ворогом держави. Для підготовки війни з Максиміном сенат створив спеціальний комітет з 20-ти консулярів

Після загибелі Гордіанів сенат обрав імператорами членів комітету 20-ти Бальбіна та Пупієна. Під тиском мешканців міста Риму сенат також надав онуку Гордіана I, майбутньому Гордіану III, титул Цезаря. Рішенням сенату Пупієну було доручено вести війну проти Максиміна Фракійця, а Бальбін та Гордіан повинні були піклуватися про порядок у столиці. У всі області Італії сенат розіслав промагістратів з метою спонукати мешканців міст готуватися до оборони, а у всі провінції – таємних агентів, які повинні були закликати їх жителів виступити проти Максиміна.

Хоча сенат оголосив Максиміна ворогом держави, війська не відпали від нього і він виступив на Рим, щоб покарати сенаторів. Але під час облоги міста Аквілеї солдати II Парфянського легіону виступили проти Максиміна, вбили його та його сина.

Отже, у подіях політичного життя Римської імперії в 238 р. н.е. сенат відіграв дуже важливу роль. Однак слід зазначити, що сенат не був ініціатором виступу проти Максиміна Фракійця, не висунув свого претендента на імператорський престол, а тільки підтримав виступ Гордіанів у Африці. Після загибелі Гордіанів сенат вимушено очолив боротьбу проти Максиміна та обрав імператорами Пупієна та Бальбіна. Солдатів II Парфянського легіону спонукало до виступу проти

Максимиана не визнання авторитету сенату, а розчарування в діях імператора та побоювання за долю своїх близьких.

Правління "сенатських імператорів" було дуже коротким. Вони не могли мирно співіснувати. Такі стосунки між імператорами підривали їхній авторитет. Преторіанці виступили проти Бальбіна та Пупієна, вбили їх та проголосили імператором Гордіана III. Сенат не спробував чинити опір преторіанцям і визнав Гордіана III законним правителем держави.

На ролі, яку відігравали сенат і армія в політичному житті Римської імперії в десятиліття після загибелі Бальбіна та Пупієна, значною мірою позначилась та обставина, що саме на цей час припадає становлення в римських збройних силах інституту дукатів.

З одного боку, це привело до зростання політичної активності солдатів римської армії. Найбільші угруповання провінційних військ претендували на те, щоб їх полководець був і прагмателем імперії. Але в умовах відсутності внутрішньої єдності римської армії проголошення полководця імператором одним з армійських угруповань не гарантувало міцності його влади. Тому проголошені солдатами імператори були змушені шукати додаткові підстави легітимності своєї влади. Деякі з них вважали такою підставою волю сенату.

В правління Гордіана III позиції сенату та сенаторів в управлінні імперією послабли. З 241 р. н.е. фактичним правителем імперії став префект преторія та тесть Гордіана III Тімесітей. Він почав усувати членів комітету 20-ти з важливих цивільних і воєнних посад. Одночасно в імперії посилювались позиції вершників. Одним з фаворитів Тімесітея був майбутній імператор Пилип Араб, який після смерті Тімесітея став префектом преторія Гордіана III, а потім і усунув його з імператорського престолу.

Пилип Араб встановив добрі стосунки с сенатом. Коли проти нього виступив проголошений імператором військами Паннонії Децій, сенат оголосив останнього ворогом держави. Але після перемоги Деція над Арабом сенат визнав його законним правителем імперії.

Децій в роки свого правління зовні виявляв повагу до сенату. Всю свою увагу він зосередив на проблемах зовнішньої політики, не намагався якось змінити роль старих політичних інститутів римлян і, можливо, дещо розширив компетенцію сенату в вирішенні питань внутрішнього життя імперії. Сенат добре ставився до імператора. Коли Децій та його син загинули в битві з варварами, сенатори оголосили імператором іншого його сина - Гостіліана, хоча армія вже проголосила імператором Требоніана Галла. Це змусило Галла усиновити Гостіліана.

За часів правління Требоніана Галла та Емілія Еміліана сенат не виявляв особливої політичної активності. Імператорів проголошували солдати, а сенат лише санкціонував вибір армії.

Солдатами ж був проголошений і імператор Валеріан. Але сенат з власної ініціативи проголосив Цезарем сина нового імператора - Галлієна. У 258 р. н.е., коли Валеріан перебував на Сході, а Галлієн - на Рейні, сенат мобілізував

мешканців Риму на боротьбу з алеманнами та маркоманнами, які вторгнулись в Італію.

В період одноособного правління Галлієна реформи в організації управління провінціями та армією привели до падіння ролі сенату та senatorів у політичному житті імперії.

Сенат не полюбляв Галлієна. Після загибелі імператора від рук змовників за рішенням сенату в Римі були вбиті брат і син Галлієна.

Хоча Клавдій II був проголошений імператором армійськими офіцерами, він користувався симпатіями senatorів. Але імператор майже весь час свого правління перебував далеко від Риму, воюючи з варварами, і не вніс ніяких змін у порядки, встановлені Галлієном.

Коли Клавдій II помер від хвороби, до влади прийшов його брат Квінтілл. Свідчення джерел не дозволяють точно встановити, був він проголошений імператором з ініціативи senatorів чи його проголосили солдати, а сенат вже потім визнав його законним правителем імперії.

Але скоро після цього війська придунайських провінцій проголосили імператором свого полководця Авреліана. Відносини між Авреліаном і сенатом були напруженими. В 271 р. н.е. в Римі було страчено кілька senatorів за участь у виступі проти імператора; можливо, senatorи були причетні і до повстання римських монетарів на початку правління Авреліана. За цього імператора сенат був позбавлений права на карбування навіть бронзової монети.

У солдатів Авреліан мав великий авторитет. Але імператор був суворим у відношенні до солдатів і вимагав від них високої дисципліни. Він хотів бути незалежним від армії та пропагував ідею одержання ним влади над імперією не від солдатів, а від богів.

Вбивство Авреліана змовниками, серед яких були і офіцери армії, на чолі якої імператор планував вести війну з персами, поставило питання про те, хто буде новим правителем імперії. На цей час вирішувати його могла тільки та армія, на чолі якої вбитий імператор вирушив на війну з персами. Військам Сходу та Заходу в зв'язку з посиленням тиску варварів на римські володіння було не до боротьби за право висувати свого кандидата в імператори. Солдати вирішили, що ніхто із офіцерів, які зганьбили себе причетністю до змови, не може бути спадкоємцем Авреліана, і звернулись до римського сенату з пропозицією вирішити це питання.

Коли в Рим прибув представник армії з пропозицією до сенату обрати нового імператора, senatorи запропонували солдатам самим зробити це. Але солдати знову звернулись до сенату з тим же проханням. Отже, в імперії виник період, коли на чолі держави не було правителя. Так продовжувалось до тих пір, поки сенат все ж таки обрав імператором senatora Тацита.

Щоб мати підтримку солдатів, новий імператор провів роздачу їм грошей та подарунків і вирішив здійснити задуми Авреліана щодо війни з персами. Але під час походу на Схід імперії Тацит був убитий повсталими солдатами.

Хоча в обставинах приходу до влади Тацита не все ясно, мабуть, якщо не в цих обставинах, то в характері його правління було щось, що дозволяло давнім авторам вважати його "сенатським" імператором.

Після загибелі Тацита нові імператори знову стали обиратися з ініціативи солдатів. Після короткого правління двоюрідного брата Тацита – Флоріана імператором став проголошений підлеглими його військами римського Сходу полководець Проб. Він намагався встановити добрі стосунки з сенатом. Імператор був змушений постійно воювати з варварами і не мав часу для розгляду справ цивільного життя, тому можна допустити, що він передав сенату частину повноважень по управлінню внутрішніми справами імперії.

В правління Проба у римських збройних силах вже не було тої єдності, яка існувала в кінці правління Авреліана. Спираючись на війська придунайських провінцій, він зумів досить довгий час зберігати за собою імператорський престол. Але Проб хотів, щоб армія була слухняним інструментом влади в руках імператора, вимагав від солдатів суворої дисципліни, примушував їх виконувати різні господарчі роботи. Це вело до погіршення відносин між Пробом та армією. Коли війська провінцій Реції та Норіку проголосили імператором свого воєначальника Кара, солдати придунайських провінцій підтримали їх вибір і вбили Проба.

Кар не звернувся до сенату з проханням про визнання його законним правителем імперії, а обмежився лише тим, що сповістив сенаторів про рішення армії.

На думку деяких сучасних істориків, правління імператора Кара являло собою зворотний пункт на шляху переходу Римської імперії від Принципату до Домінату. Але роль Кара в справі усунення сенату від управління імперією і обрання імператора не слід перебільшувати.

Відносно уявлень імператора Кара про те, яку роль в державі повинна відігравати армія, важко говорити. Але привертає увагу той факт, що, мабуть, не дуже довіряючи відданості йому з боку римських військ і їх воєначальників, він потурбувався про те, щоб спиратись на своїх синів, проголосивши їх співправителями і поставивши на чолі важливих військових угруповань імперії.

Після смерті Кара, а потім і його сина та співправителя Нумеріана, на Сході імперії військами був проголошений імператором Діоклетіан. Досить швидко він переміг іншого сина Кара – Каріна, під владою якого перебував Захід імперії, і став проводити перетворення, якими було закладено основи нової системи державного устрою імперії – системи Домінату.

Діоклетіан фактично позбавив місто Рим статусу столиці держави та резиденції імператора. В результаті сенат перетворився у звичайну раду міста Рима. Найвищі посади в армії, цивільній адміністрації за Діоклетіана займали не сенатори, а представники стану вершників.

Діоклетіан, добре розумів значення військ для збереження внутрішньої єдності держави, боротьби з зовнішніми ворогами, міцності центральної влади. Але

він намагався обмежити могутність воєначальників, зробити армію опорою імператорської влади, а не силою, яка несла в собі загрозу для цієї влади.

Головним результатом політики Діоклетіана по відношенню до сенату та армії було те, що створена ним система тетрархії мала чисто релігійне підґрунтя; відтепер джерелом імператорської влади не були ні сенат, ні армія.

У третьому розділі “Рим і провінції в період кризи III століття” зазначено, що одним з показників політичної нестабільності в римській державі в III ст. н.е. були чисельні спроби узурпації імператорської влади. Іноді узурпаторам вдавалось підкорити своїй владі значну частину римських володінь і досить довго бути суперниками визнаних римським сенатом імператорів.

В виступах саме цих узурпаторів радянські історики вбачали прояв сепаратизму провінцій, який вони пов’язували з кризою рабовласницького способу виробництва, розкладом муніципального ладу, посиленням економічних позицій провінційної земельної знаті. Тому аналіз цих виступів у провінціях проти центрального уряду є важливим для вирішення питання про існування провінційного сепаратизму в римській державі в період кризи III століття.

У підрозділі 3. 1. “Виступи Інгенуя та Регаліана” відзначено, що ці спроби узурпації імператорської влади на Дунаї не знайшли повного висвітлення в історичних джерелах.

Не можна впевнено визначити походження, кар’єру, дату виступу та посаду першого з придунайських узурпаторів – Інгенуя. Ясно лише, що він спробував захопити імператорську владу напередодні або відразу після того, як імператор Валеріан потрапив в полон до персів. Імператором Інгенуя проголосили війська придунайських провінцій в умовах посилення тиску на римські володіння варварів. Інгенуя підтримало і цивільне населення, невдоволене недостатнім піклуванням центральної влади про надійний захист придунайських провінцій.

Узурпація Інгенуя була недовгою. Імператор Галлієн залучив до боротьби з узурпатором війська Британії, прирейнських провінцій, Дакії, кіннотний корпус на чолі з Авреолом. У вирішальній битві війська Інгенуя були розгромлені; сам він хотів врятуватися втечею, але був вбитий своїми ж солдатами.

Через деякий час після придушення виступу Інгенуя Галлієн відбув у західні провінції імперії, а на чолі військ придунайських провінцій залишив Регаліана, який скоро після цього виступив проти Галлієна. Повне ім’я, походження та кар’єра і цього узурпатора не відомі.

Суперником правлячого імператора Регаліан був довше, ніж його попередник. В цей час Галлієну доводилось вести боротьбу з зовнішніми ворогами імперії і він не міг відразу відповідно відреагувати на узурпацію Регаліана. Але й Регаліан не міг вдатися до розширення зони свого панування. Відразу після проголошення імператором йому довелося зосередити всю свою увагу на боротьбі з великим вторгненням у Паннонію варварів.

Спочатку Регаліану вдалось досягти успіхів у війні з варварами. Але потім він зазнав від них поразки і був убитий власними воїнами, які боялись суворого покарання від Галлієна.

Отже, придунайські узурпатори не намагались одержати визнання законності своєї влади римським сенатом і захопити столицю імперії. Виходячи з цього, радянські історики стверджували, що Інгенуй і Регаліан мали на меті відокремлення підвладних їм територій від римської держави і були виразниками сподівань багатих та великих землевласників придунайських провінцій. Але свідчення джерел вказують на те, що ці узурпатори не могли здійснити похід на Рим з причини тиску варварів на дунайський кордон імперії. Вони були проголошені імператорами з ініціативи підвладних їм військ, знайшли підтримку цивільного населення провінцій, зацікавленого в усуненні загрози з боку варварів. Проте, теза про великих землевласників, як соціальну базу цих виступів проти імператора Галлієна, не підтверджується свідцтвами джерел.

У підрозділі 3. 2. “Галльська імперія” вказано, що виникнення так званої Галльської імперії на римському Заході було певною мірою пов’язане з узурпацією Інгенуя на Дунаї.

Як співправитель свого батька Галлієн керував боротьбою з вторгненнями варварів в європейській частині імперії. На рейнський кордон він прибув разом зі своїм сином Салоніном.

Коли Галлієн дізнався про виступ проти нього Інгенуя, він покинув рейнський кордон, залишивши там Салоніна, помічниками якого були призначені Сільван і Постум.

В той час, як Галлієн взяв з собою частину військ прирейнських провінцій для боротьби з придунайським узурпатором, тиск германських племен на рейнському кордоні посилювався. В 257 чи в 258 р. н.е. римські війська на чолі з Постумом завдали поразки великому загонові варварів. Після перемоги Постум поділив між воїнами відбиту у варварів здобич. Коли ж до місця подій прибув Сільван, він заявив, що солдати повинні повернути всю здобич Салоніну. Обурені воїни відмовились служити Салоніну та проголосили імператором Постума.

Відразу після свого проголошення імператором Постум не пішов на Італію. Ставши правителем всього Заходу Римської імперії, він перш за все приділив увагу захисту своїх володінь від вторгнень германців і не тільки відновив безпеку прирейнських областей, але й здійснив походи на правий берег Рейну.

Успіхів у боротьбі з варварами Постум досяг не тільки завдяки високим бойовим якостям підлеглих йому римських військ, але й тому, що він одержав багато допоміжних загонів від кельтів і франків.

Саме залучення Постумом на службу германських найманців і те, що він відразу після проголошення імператором не здійснив похід на Рим, трактуються О.М. Штаерман, як докази того, що Постум не був “солдатським” імператором. На її думку, він був виразником сепаратистських прагнень великих землевласників Заходу Римської імперії, спирався на знать західних провінцій, до якої і сам

розгромлені, Оденат відкрито виступив на боці Галлієна і переміг військо узурпаторів у азійській частині римських володінь.

В результаті Оденат став фактичним главою римського Сходу. Галлієн призначив його головнокомандуючим римських військ у східній частині імперії. Але в 267 р. н.е. він загинув від рук вбивці і фактичними правителями римського Сходу стали його вдова Зенобія та малолітній син Вабаллат.

Галлієн відправив на Схід префекта преторія Геракліана в зв'язку з тим, що з загибеллю Одената, з точки зору імператора, на Сході не було людини, яка б могла ефективно управляти володіннями римлян в складних умовах постійних війн з персами та іншими варварами.

Але керівники Пальміри вчинили збройний опір Геракліану і він був змушений повернутися в столицю імперії. Така реакція Зенобії на появу Геракліана на Сході вказувала на те, що вдова Одената хотіла, щоб вона і її син мали в східній частині імперії такі ж повноваження, як і Оденат. Але офіційно східні провінції залишались в складі Римської імперії.

¹ Галлієн був змушений залишити дії пальмірців без покарання в зв'язку зі складною ситуацією на Балканському півострові, а потім – через виступ проти нього начальника кінноти Авреола.

Клавдій II вів війни з готами і також не мав можливості втрутитися в справи римського Сходу.

Коли на римському престолі опинився Квінтілл, Зенобія і Вабаллат встановили свою владу над Єгиптом а також над Каппадокією та Галатією в Малій Азії.

З приходом до влади у Римі Авреліана Зенобія і Вабаллат не покинули зайняті території в Єгипті і в Малій Азії. Але офіційно вони визнали над собою владу римського правителя.

Весною чи влітку 271 р. н.е. на монетах, які карбувались у монетних дворах Сходу імперії, зникає портрет Авреліана, Вабаллат в легендах цих монет має титули “імператор Цезар Август”. Епіграфічні матеріали свідчать, що Вабаллат носив усі традиційні титули римських імператорів, а Зенобія – титул Августи. Отже, в 271 р. н.е. відбувся повний розрив відносин між правителями Пальміри та римським імператором. Титулатура Вабаллата вказує на намір його і його матері не створити окрему від Римської імперії державу, а стати правителями всієї імперії римлян.

Авреліан вирішив навести порядок в східній частині імперії. Звільнення від пальмірців Єгипту за його дорученням здійснив майбутній імператор Проб, а сам імператор наприкінці 271 р. н.е. відбув з Риму і очолив армію, до якої входили підрозділи з легіонів Реції, Норика, Паннонії, Мезії та кіннота з маврів і далматів.

У трьох битвах війська пальмірців зазнали поразки і Авреліан почав облогу Пальміри. Коли стало зрозуміло, що падіння міста неминуче, Зенобія і Вабаллат таємно покинули його і спробували втекти до персів. Римські кіннотники наздогнали втікачів і захопили їх в полон.

Отже, розглянуті спроби узурпації імператорської влади дозволяють прийти висновку, що всі вони відбулись в умовах погіршення ситуації на кордонах Римської імперії. Зовнішньополітичний фактор не тільки сприяв проголошенню впливових в провінціях людей імператорами, але й позначився на стратегії їхніх дій. Успіхи у боротьбі з вторгненнями варварів забезпечували підтримку придунайських узурпаторів і правителів Галльської імперії з боку цивільного населення.

Але свідоцтва джерел не дозволяють стверджувати, що ці узурпатори спирались в першу чергу на великих землевласників провінцій. Кожен з них мав на меті не утворення на частині території римських володінь незалежної від Риму держави, а встановлення свого панування над усією імперією. Таким чином, ми не маємо підстав говорити про існування в римській державі в період кризи III століття провінційного сепаратизму, пов'язаного з розвитком у провінціях великого землеволодіння.

Четвертий розділ дисертації “Виступи низів населення Римської імперії в період кризи III століття” присвячено характеристиці проявів загострення соціальних протиріч у римському суспільстві в роки кризи III століття.

В ньому відзначається, що в період кризи суттєво погіршились умови життя всього населення Римської імперії. Це вело до загострення соціальних протиріч між експлуататорами та експлуатованими.

Сутички між військовими контингентами претендентів на імператорський престол, залучення військових сил імперії до боротьби з зовнішніми ворогами послаблювали римський апарат гноблення експлуатованих. В такій ситуації виникали сприятливі умови для відкритих виступів низів населення імперії.

Розглядаючи кризу III століття, як явище, нерозривно пов'язане з загальною кризою рабовласницького ладу в Римській імперії, радянські історики наголошували на значному збільшенні масштабів виступів широких народних мас римського суспільства, стверджували, що народні рухи були одним з факторів, які визначали політичну історію кризи III століття.

Зарубіжні ж дослідники стверджують, що конфлікти між окремими соціальними верствами та групами римського суспільства завжди існували і росли від окремих протиріч в епоху Принципату до постійної напруги в пізньоримському суспільстві. Але ніколи з цих конфліктів не виникав класовий рух, метою учасників якого було б насильницьке знищення існуючого ладу і захоплення влади пригнобленими класами.

На думку В.С. Сергєєва, перше місце серед усіх “революційних рухів III століття” за широтою, глибиною та тривалістю займав **рух багаудів** у західній частині римської держави. Радянські історики стверджували, що рух багаудів розпочався ще у 80-ті роки II ст. н.е., досяг особливо великого розмаху у 80-ті роки III ст. н.е., продовжувався в V – V стст. н.е. і охопив широкі верстви селян, колонів, солдатів римської армії, рабів. Багауди так налякали великих землевласників Заходу імперії, що їх висуванець, останній правитель Галльської імперії Тетрик

був змушений відмовитись від спроби утворити незалежну від Риму державу і вирішив повернутись під владу Авреліана.

Але інформація в творах давніх авторів свідчить, що рух багаудів почався тільки на початку 80-х років III ст. н.е.; учасниками його були жителі сільської місцевості; очоливши за дорученням Діоклетіана боротьбу з багаудами Максиміан зумів придушити цей рух досить швидко, одержавши над ними перемоги в кількох невеликих битвах.

Дослідженню народних рухів у східних провінціях Римської імперії в період кризи III століття серед радянських істориків найбільше уваги приділив О.Д. Дмитрев. Він стверджував, що піднесення боротьби низів населення на Сході імперії припадає на 50-ті роки III ст. н.е. Нижчі верстви населення римських провінцій не тільки самі боролись з експлуататорами, але й з ентузіазмом зустрічали варварів, які вторгались у римські володіння, і ставали їхніми союзниками.

Але свої висновки О.Д. Дмитрев робив на основі досить сміливої трактовки свідчень історичних джерел.

О.М. Штаерман до народних рухів у східних провінціях Римської імперії відносила також повстання войовничих ісаврів, які жили в горах Малої Азії. Але у життєписі імператора Проба йде мова не про придушення виступу низів населення, а про приборкання войовничих племен, які не хотіли визнавати над собою владу римлян.

Багато уваги О.М. Штаерман приділила вивченню повстань дрібних землевласників римської Африки проти гніту великих землевласників у III ст. н.е. На її думку, дані епіграфічних джерел свідчать про те, що широкі виступи низів населення в африканських провінціях Римської імперії почались раніше, ніж у Галлії, і були пов'язані зі швидким ростом в цій частині імперії великого землеволодіння і посиленням експлуатації безпосередніх виробників різних категорій. О.М. Штаерман вважала, що рухи сільського населення африканських провінцій поєднувались з вторгненнями вільних варварських племен. Початок цих рухів вона відносила на роки правління Гордіана III. Потім, на її думку, рухи протягом 15-20 років все посилювались і вилились у велике повстання, яке продовжувалось майже півстоліття. В ході цього повстання деякі міста римської Африки були захоплені повстанцями, які обклали даниною багатих власників.

Але епіграфічний матеріал, яким користувалась О.М. Штаерман, не дозволяє говорити про виступи проти великих землевласників колонів і селян. Нічого не повідомляється в написах і про захоплення повстанцями міст і обкладення даниною багатіїв.

«Найбільш великим з усіх відомих нам революційних рухів III століття в місті Римі» називав В.С. Сергєєв **повстання римських монетарів**, яке відбулось у столиці імперії на початку правління Авреліана. Радянські історики вважали, що в цьому повстанні взяли участь ремісники та раби, які працювали на римському монетному дворі, і воно було підтримане широкими масами міських рабів та

ремісників. Твердження про великий розмах повстання спирається на повідомлення не досить надійних наративних джерел про те, що під час придушення повстання Авреліан втратив сім тисяч солдатів.

Але говорити про підтримку цього повстання монетарів широкими верствами населення міста Риму нема підстав, а робити висновок про розмах повстання, спираючись на свідчення ненадійних джерел, теж не цілком коректно.

До великих рухів низів населення імперії в III ст. н.е. деякі радянські історики відносили **повстання рабів на Сицилії**. Між тим, в єдиному джерелі, в котрому повідомляється про це повстання, говориться лише про те, що в правління імператора Галлієна на Сицилії почалось 'щось на зразок війни з рабами: там блукали разбійники, які були розгромлені з великими зусиллями.

Отже, свідчення джерел дозволяють говорити про кілька рухів низів населення римської держави в період кризи III століття. Але в цілому їх кількість була не така вже й велика, вони не мали тісного зв'язку з поширенням в імперії великого землеволодіння і не дуже впливали на політичну історію Римської імперії в III ст. н.е.

П'ятий розділ дисертації "Криза III століття та її місце в історії Римської імперії" присвячено розгляду тих аспектів проблеми кризи III століття, які викликають дискусії серед сучасних антикознавців.

У підрозділі 5. 1. **"Характер кризи III століття і причини її виникнення"** звертається увага на те, що в літературі характер кризи III століття визначається далеко не однозначно і стверджується, що це пов'язане з відсутністю єдності дослідників у тлумаченні терміну "криза".

Для розуміння змісту цього терміну використовуються досягнення в його тлумаченні не тільки істориків, а й філософів, і застосовується системний підхід до державного устрою Римської імперії періоду Принципату. Кризовим пропонується визнавати такий стан історичного явища, за якого воно не може нормально функціонувати. При цьому звертається увага на те, що слід відрізняти загальну кризу складного історичного явища від кризи її окремих елементів, тобто від конкретних криз.

Конкретна криза може бути складовою частиною загальної кризи. Не виключено, що кризою може бути охопленим тільки один елемент структури, в той час як система в цілому функціонує нормально.

Про виникнення кризи тієї чи іншої сфери суспільного життя Римської імперії можна говорити в тому випадку, якщо в ній спостерігаються явища, які не були характерні для неї раніше, і вони розвинулись вже настільки, що загрожують існуванню цієї сфери.

На відміну від інших сфер, становище в сфері політичного життя римської держави в III ст. н.е. виглядало явно кризовим. Тому можна цілком впевнено говорити про політичну за її характером кризу III століття в Римській імперії. При цьому дана криза не була складовою частиною загальної кризи. Це була конкретна криза - криза політичної системи Принципату.

Можливість виникнення політичних криз в римській державі періоду ранньої Імперії була закладена в самій системі Принципату. “Ахіллесовою п'ятою” цієї системи було питання про наслідування влади принцепса. Законність влади кожного нового правителя Римської імперії базувалась на визнанні його повноважень носіями вищого суверенітету в державі - сенатом і римським народом (а фактично - одним сенатом). До тих пір, поки законність влади імператора не ставилась під сумнів будь-якою політичною силою, система Принципату функціонувала нормально. Але як тільки якийсь з елементів структури цієї політичної системи (сенат, преторианська гвардія, прикордонні війська) порушував питання про законність влади імператора або правильність політики, яку проводив цей імператор, система переставала нормально функціонувати, виникала політична криза.

Міцність позицій правлячого імператора визначалась, в першу чергу, лояльністю по відношенню до нього армії. Але на початок III ст. н.е. під впливом ряду факторів ця лояльність суттєво послабла. На цей час помітно падає авторитет сенату - органу, який своїм рішенням про надання йому відповідних повноважень забезпечував законність влади імператора. До послаблення лояльності армії по відношенню до імператора вели й процеси, які відбувались в збройних силах Римської імперії.

В умовах посилення тиску варварів на кордони римських володінь роль армії в політичному житті Римської імперії з кінця II ст. н.е. значно зросла. Поступово армія перестала бути в руках імператорів слухняним інструментом влади, який забезпечував стабільність ситуації в державі. Однак армія в цей час не мала внутрішньої єдності. Протиріччя, які існували в збройних силах Римської імперії, позначались і на особливостях протікання і на тривалості політичної кризи III століття.

У підрозділі 5. 2. “Тривалість кризи III століття та особливості її розвитку” вказується на те, що сучасні антикознавці по-різному визначають хронологічні межі цієї кризи. Початок кризи датується ними 180, 193, 235 рр. н.е. Завершення кризи сучасні історики датують 268, 274, 282, 284 рр. н.е. В підрозділі дисертації розглядається обґрунтованість тверджень істориків щодо тривалості кризи III століття.

Відносно 180 р. н.е. відзначається, що він не може вважатись початковою датою кризи тому, що за імператора Коммода в політичному житті Римської імперії та її державному устрої не відбулось ніяких суттєвих змін.

193 р. н.е. дійсно можна вважати початковою датою політичної кризи в Римській імперії, але не кризи III століття. Для визначення тривалості кризи III століття важливо усвідомити, що в період з кінця II до кінця III стст. н.е. римська держава пройшла через дві політичні кризи: першою з них була громадянська війна 193 - 197 рр. н.е., а другою – та, яку в літературі називають кризою III століття. Перша з цих криз не була “фазою” другої.

“Справжня” криза III століття в римській державі почалась в 235 р. н.е., коли солдати вбили імператора Олександра Севера і відкрито заявили про свої претензії на те, щоб не тільки визначати характер політики імператора, а й вирішувати питання про те, хто повинен посідати імператорський престол.

На тривалості кризи III століття позначився вплив кількох факторів. Особливе місце серед них займав фактор зовнішньополітичний.

Що стосується дати подолання кризи III століття, то в підрозділі зазначається, що ні 268, ні 274 рр. н.е. не можна визнати такими, які б позначали час початку стабілізації політичної ситуації в Римській імперії.

В 282 р. н.е. імператор Кар усунув римський сенат від вирішення важливих питань життя імперії. Можливо, якби йому вдалось довше протриматись на імператорському престолі, він зумів би стабілізувати ситуацію в державі шляхом встановлення воєнної монархії. Але цього не відбулось і після 282 р. н.е. політична криза в імперії продовжувалась.

Датою завершення кризи III століття слід визнати 284 р. н.е. Проголошений в цьому році імператором Діоклетіан зумів 20 років протриматись на імператорському престолі і провести перетворення, які дозволили йому досягти подолання кризи за допомогою створення нової системи політичних органів.

Висвітлюючи події римської історії періоду кризи III століття, деякі сучасні історики виділяють в розвитку цієї кризи окремі фази, етапи.

Але в цьому розвитку не було певної послідовності. В період, який почався після вбивства імператора Олександра Севера, зникла політична стабільність в римській державі, її політична система перестала нормально функціонувати. І в такому стані Римська імперія перебувала аж до подолання кризи за часів правління імператора Діоклетіана.

В деякі роки цього періоду наступала відносна стабільність політичної ситуації, в інші – криза поглиблювалась. Поглиблення чи послаблення кризи залежало від дії багатьох факторів, зокрема, від особистості самих імператорів, їх вміння оцінити ситуацію, вжити необхідних заходів для послаблення кризи або виходу з неї.

Найбільш яскравим проявом політичної нестабільності в Римській імперії періоду кризи III століття була часта зміна правителів. В літературі досить часто період кризи III століття в Римській імперії називається “часом солдатських імператорів”, а самих імператорів цього часу деякі історики пропонують об’єднувати в дві групи – “сенатських” і “солдатських”.

В дисертації пропонується поділяти всіх правителів Римської імперії періоду кризи III століття не на дві, а на більшу кількість груп. З 25-ти Августів періоду кризи III століття, які були офіційно визнані римським сенатом, тільки шість були “сенатськими”, а троє – “солдатськими” імператорами. З 50-ти років кризи тільки вісім припадало на правління “сенатських” і шість - на правління “солдатських” імператорів. На цих підставах в дисертації ставиться під сумнів правомірність

застосування до періоду кризи III століття в Римській імперії назви “часу солдатських імператорів”.

У підрозділі 5. 3. “Місце кризи III століття в історії Римської імперії” констатується, що питання про місце кризи III століття в історії римської держави сучасні історики трактують, виходячи з їх уявлень про характер даної кризи та результати її подолання.

В дисертації стверджується, що головним підсумком подолання кризи III століття було створення в результаті реформаторської діяльності імператора Діоклетіана основ нової політичної системи римської держави. Тобто, політична криза III століття закінчилась поразкою старої структури, заміною її новою.

Говорячи про підсумки подолання кризи III століття в Римській імперії, слід визнати недостатньо обґрунтованим твердження О.М. Штаерман про те, що одним з них був союз великих власників, не пов'язаних з муніципальними організаціями, з імператорською владою. Адже в результаті реформ Діоклетіана оплот римської земельної знаті - сенат - перестав бути загальнодержавним органом, перетворився в раду міста Риму. Сенатори на кінець III ст. н.е. втратили право на посідання командних постів в армії, майже в усіх провінціях вершники замінили сенаторів на посадах намісників. Оскільки Рим вже не був резиденцією імператора, сенатори втратили можливість прямого контакту з правителем держави, радниками імператора стають вищі чиновники, які не належать до сенатської знаті.

Хоча криза закінчилась поразкою структури системи Принципату, це не означає, що переможцем в боротьбі зі структурою став її “бунтуючий” елемент - армія. Адже армія претендувала на право впливати на політику імператорів, на провідну роль в вирішенні питання про зведення на імператорський престол нового правителя. В результаті ж подолання кризи армія стала однією з найважливіших опор імператорської влади, але своїх цілей не досягла.

Одним з результатів подолання кризи III століття було зростання значення бюрократії як опори імператорської влади. Але воно не було наслідком цілеспрямованої боротьби римських чиновників. Імператорська бюрократія не виступала в подіях кризи як активна самостійна політична сила. Об'єктивно вона багато в чому виграла від заміни системи Принципату системою Домінату, але вважати її одним з переможців в політичній боротьбі періоду кризи III століття неправомірно.

Переможцем в кризі III століття була імператорська влада. В результаті заміни системи Принципату новою системою політичних органів центральна імператорська влада помітно зміцнилась.

Переважаюча більшість антикознавців визнає, що криза III століття, поряд з Принципатом і Домінатом, являла собою особливий період політичної історії Римської імперії.

Але авторитетний сучасний німецький дослідник державного устрою Давнього Риму Й. Бляйкен виступив проти використання термінів “Принципат” і “Домінат” при спробах виділення періодів в розвитку Римської імперії. На його

думку, ці терміни вживаються істориками для того, щоб підкреслити різницю в характері імператорської влади в I - II стст. н.е. та в більш пізній час. В дійсності ж, впевнений Й. Бляйкен, не тільки імператорська влада, але й будь-який інший елемент структури політичної системи Римської імперії не може бути використаним для виділення певних періодів розвитку римської держави. Якщо ж визначати якісь зворотні пункти в цьому розвитку, то, вважає історик, до таких скоріше можна віднести не час правління Діоклетіана, а кінець правління Юліїв-Клавдіїв, Антонінів і Северів, час правління Костянтина.

Відносно цих міркувань Й. Бляйкена в дисертації відзначається, що Принципат відрізнявся від Домінату не просто характером імператорської влади, а всією структурою політичної системи держави. Що ж до запропонованих істориком зворотних пунктів в історії Римської імперії, то можна визнати, що у зазначений час римська держава також переживала політичні кризи. Але на відміну від кризи III століття, ці кризи не закінчувались заміною однієї політичної системи іншою.

Отже, роки кризи III століття являли собою особливий період політичної історії Римської імперії. Це був час, коли політична система Принципату не могла нормально функціонувати. Протягом півстоліття спроби відродження старої політичної системи, вже не здатної упоратись з труднощами поточного життя, змінювались пошуками нової структури, яка б відповідала вимогам часу. І тільки коли римські правителі остаточно відмовились від політичного організму, який віджив свій час, вони змогли, створивши нову політичну систему, вивести державу з кризового стану.

У висновках дисертаційної роботи підведені підсумки та узагальнені результати дослідження.

Отже, на основі залучення свідчень історичних джерел та вивчення літератури всебічному науковому аналізу була піддана проблема соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. При цьому головна увага була приділена тим аспектам проблеми, які недостатньо досліджені сучасниками істориками або викликали серед них дискусії.

III ст. н.е. було складним часом для її жителів і правителів. Однак складність обстановки в імперії та на її кордонах не була однаковою протягом всього цього століття.

В першій третині століття соціально-політичний розвиток держави був досить спокійним. Після перемоги в громадянській війні 193 - 197 рр. н.е. імператор Септимій Север здійснив ряд перетворень, котрі привели до "удосконалення" політичної системи Принципату, яка функціонувала при ньому та його найближчих спадкоємцях в цілому нормально.

Після вбивства солдатами імператора Олександра Севера (235 р. н.е.) для Римської імперії настали важкі часи. Характерними рисами політичного життя римлян протягом ряду десятиліть були: часта зміна імператорів, чисельні спроби узурпації імператорської влади, з'ясування питання про те, хто буде правити державою, за допомогою збройної сили.

В складі сенату, процедурі його діяльності в ці десятиліття мало що змінилось. Але роль сенату в управлінні державою поступово зменшувалась. В римських збройних силах в цей період відбувались значні перетворення. Важливий вплив на ставлення солдат до центральної влади мали не тільки процеси провінціалізації та варваризації римських збройних сил, але й створення в них в середині III ст. н.е. кількох провінційних угруповань.

Політичне життя римської держави в III ст. н.е. протікало за активної участі римської армії та сенату. Але сенат в цей час не був виразником інтересів великих землевласників, не пов'язаних з муніципальними організаціями та рабовласницькими відносинами, а армія - інтересів середніх і дрібних муніципальних земле- та рабовласників.

Одним з характерних явищ соціально-політичного життя Римської імперії періоду кризи III століття були спроби узурпації імператорської влади. Деяким з проголошених в провінціях узурпаторів вдавалось розповсюдити свою владу на значну частину римських володінь і чинити опір "законним" імператорам досить довгий час.

Важливою передумовою виникнення цих державних утворень була необхідність захисту їх території від зовнішніх ворогів імперії. Хоча їх правителі не завжди явно намагались розповсюдити свою владу на всі володіння римлян і столицю римської держави, ми не маємо достатніх підстав стверджувати, що їх метою було відокремлення від Римської імперії та створення незалежних від Риму держав. Не можна також вважати, що цей "провінційний сепаратизм" був наслідком розповсюдження в римських провінціях великого землеволодіння.

В період кризи III століття склались сприятливі умови для поглиблення соціальних протиріч в римському суспільстві. В цей час відбулось кілька досить великих народних рухів.

Однак ми не можемо говорити про те, що розмах боротьби між експлуататорами та експлуатованими та її гострота суттєво змінились у III ст. н.е. порівняно з попередніми або наступними часами. Немає у нас і достатніх підстав говорити про союз між зовнішніми ворогами імперії та низами її населення. Все це дозволяє ставити під сумнів тезу деяких істориків про загострення соціальних протиріч у римському суспільстві в III ст. н.е., як показник кризи рабовласницького ладу в Римській імперії.

Десятиліття між смертю імператора Олександра Севера та приходом до влади Діоклетіана більшість сучасних антикознавців розглядає як особливий період політичної історії Римської імперії, період кризи III століття. Але з таких аспектів проблеми даної кризи, як її характер, хронологічні рамки, стадії розвитку, підсумки подолання, погляди сучасних істориків суттєво розбігаються.

Необхідною передумовою для відповіді на всі ці питання є визначення змісту самого терміну "криза". Застосування до аналізу подій політичного життя Римської імперії в III ст. н.е. результатів дослідження категорії "криза" сучасними

істориками та філософами дозволяє стверджувати, що криза III століття була політичною за її характером. Це була криза політичної системи Принципату.

В розвитку кризи III століття не було послідовної зміни певних фаз або етапів. Уявлення про те, що криза після свого виникнення пройшла через початкову фазу, досягла у своєму розвитку вищого рівня, а потім пішла на спад, не можна вважати такими, які адекватно відображають дійсний розвиток подій політичного життя римської держави.

Період кризи був часом пошуків правителями імперії шляхів подолання труднощів та напруженої політичної боротьби. Кожен з правлячих в той період римських імператорів по-різному уявляв, за допомогою яких засобів можна добитись зміцнення позицій центральної влади та відновити спокій в державі.

Тих з них, які бачили такі засоби в авторитеті сенату та співробітництві з сенаторами, можна об'єднати в групу "сенатських" імператорів.

"Солдатськими" імператорами слід вважати тих правителів імперії, котрі спирались на армію і вбачали вихід з кризи в заміні системи Принципату військовою монархією.

Але "солдатські" імператори не являли собою найбільш чисельну з груп, в які можна об'єднати римських правителів даного часу, на їх правління припадає досить невеликий відрізок часу періоду кризи. Тому період кризи III століття в Римській імперії не можна називати "часом солдатських імператорів".

Це був особливий період політичної історії Римської імперії, який лежав між періодом Ранньої Імперії (або Принципату) та періодом Пізньої Імперії (або Домінату). Головним змістом цього періоду було не правління "солдатських" імператорів, а неможливість нормального функціонування політичної системи Принципату та пошуки правителями імперії іншої політичної системи, котра б відповідала новим вимогам часу.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Римская империя в III веке нашей эры: Проблемы социально-политической истории. – Харьков: Майдан, 1999. – 223 с. – Рец.: Федосик В.А. Новый взгляд на проблему кризиса III ст. у Римской империи // *Patres fundatores universitatis. Отцы основатели университета.* – Минск: Издательский центр БГУ, 2003. – С. 273-274.
2. К вопросу об «антисенаторской политике» Септимия Севера // *Вісн. Харк. ун-ту.* – 1983. - №238. – С. 89-94
3. Советская историография 50-80-х годов о кризисе III века в Римской империи // *Вестн. Харьк. ун-та.* – 1988. - №316. – С. 85-91.
4. О кризисе III века в Римской империи и его продолжительности (К постановке вопроса) // *Вестн. Харьк. ун-та.* – 1989. - №343. – С. 62-65.
5. О военных реформах в Римской империи в конце II-III вв. н.э. // *Вестн. Харьк. ун-та.* – 1992. - №363. – С. 73-82 .

6. Социальные и идеологические предпосылки кризиса III века в Римской империи // Социальные структуры и социальная психология античного мира. – М., 1993. – С. 147-150.
7. О масштабах выступлений низов населения Римской империи в период кризиса III века // Вісн. Харк. держ. ун-ту. – 1997. - №396. – С. 8-14.
8. К вопросу о трактовке понятия «кризис» в философии и антиковедении // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО “Бизнес Информ”, 1997. – С. 205-213.
9. Особенности политической ситуации в Римской империи в 275-276 гг. н.э. // Вісн. Харк. ун-ту. – 1998. – №413. – С. 69-76.
11. О “классификации” правителей Римской империи периода кризиса III века // Вісн. Харк. ун-ту.- 2000. - № 485. – С. 32-39.
12. О хронологических рамках и особенностях развития кризиса III века в Римской империи // Из истории античного общества. Межвуз. сб. научн. трудов. Вып. 7. – Нижний Новгород, 2001. – С. 113-119.
13. Рим и Пальмира в III веке н.э. // Вісн. Харк. ун-ту. – 2001.- №526.– Історія. – Вип. 33. – С. 21-30.
14. Внешнеполитический фактор в истории кризиса III века в Римской империи // Вісник Харк. ун-ту. – 2002. - №566. – Вип. 34. – С. 28-34.
15. Криза III століття і періодизація історії Римської імперії // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: “ОВС”, 2002. – Вип. 10. – С. 101-106.
16. Проблема кризиса III века в Римской империи в немецком антиковедении 60-х – 90-х гг. XX века // Иресиона. Античный мир и его наследие [Вып. 2]. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2002. – С. 151 – 163.
17. Протиріччя в збройних силах Римської імперії наприкінці II – III стст. н.е. // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: “ОВС”, 2002. – Вип. 9. – С. 12–17
18. О результатах преодоления кризиса III в. в Римской империи // Древность и средневековье Европы: Межвуз. сб. научн. тр. / Под ред. И.Л. Маяк и А.З. Нюркаевой; Перм. ун-т. – Пермь, 2002. – С. 48–52.
19. Проблема провинциального сепаратизма в Римской империи периода кризиса III века в свете данных нумизматических источников // Криницязнаство и специальные историчный дисциплины. Вып. 1. – Минск, БДУ, 2002. – С. 153 – 159.
20. До питання про “рушійні сили” кризи III століття в Римській імперії // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: “ОВС”, 2003. – Вип. 13. – С. 11–14.
21. Образ римского императора Галлиена в его жизнеописании и в историографии // Харківський історіографічний збірник. Вип. 6. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – Харків: НМЦ “СД”, 2003. – С. 72–76.

22. Был ли период кризиса III века в Римской империи «веком солдатских императоров»? // Вісн. Харк. ун-ту. – 2003.- №594. – Історія. – Вип. 35. – С. 52-58.

АНОТАЦІЯ

Сергеев І.П. Соціально-політичний розвиток Римської імперії в III столітті н.е.- Рукопис.

Дисертація на здобуття ~~нашого~~ ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02. - всесвітня історія - Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2003.

В III ст. н.е. сенат і армія були важливими політичними інститутами Римської імперії. Протягом III ст. н.е їх роль у політичному житті імперії мінялась в залежності від ставлення до них правлячих імператорів. Сенат не зазнав великих змін у своєму складі та принципах діяльності, а в армії були здійснені значні перетворення. В III ст. н.е. було багато спроб узурпації імператорської влади. Але вони не є ознакою існування в цей час провінційного сепаратизму, зв'язаного з поширенням великого землеволодіння в імперії. У період кризи III століття відбулось кілька народних рухів, але вони не дуже впливали на соціально-політичний розвиток імперії. Криза III століття за своїм характером була політичною. Продовжувалась вона з 235 по 284 р. н.е. У її розвитку не було будь-яких фаз. Протягом цього часу правителі імперії шукали шляху виведення держави з кризового стану. Деяких з них можна вважати "солдатськими" імператорами, але період кризи не був "часом солдатських імператорів". Результатом подолання кризи була заміна системи Принципату системою Домінату.

Ключові слова: Римська імперія, III ст. н.е., криза, імператор, сенат, армія, сепаратизм.

АННОТАЦИЯ

Сергеев И.П. Социально-политическое развитие Римской империи в III веке н.э. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07. 00. 02. – всемирная история – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков, 2003.

Диссертация посвящена изучению особенностей и характерных черт социально-политического развития Римской империи в III в. н.э. Главное внимание в ней уделено анализу тех аспектов проблемы, которые недостаточно изучены в антиковедении или неоднозначно решаются современными историками (роль сената и армии в политической жизни римского государства, провинциальный сепаратизм

в период кризиса III века, выступления низов населения империи, ряд теоретических аспектов проблемы кризиса III века).

Римский сенат к началу III в. н.э. оставался важным элементом системы политических органов римского государства. Но постепенно его роль уменьшалась и это отражалось на прочности позиций императора в империи, поскольку признание его сенатом было основой легитимности власти правителя государства.

Римская армия была главной опорой императоров. Однако процессы провинциализации и "варваризации" римских вооруженных сил, обострение противоречий в армии вело к ослаблению поддержки армией императоров, признанных римским сенатом. В течение III в. н.э. правители империи провели важные преобразования в армии с целью повышения ее боеспособности, преодоления в ней противоречий, укрепления лояльности армии по отношению к императору.

Ухудшение ситуации на границах империи, образование в армии больших провинциальных группировок привели к повышению роли армии в жизни империи и ее политической активности. Армия стала претендовать на ту роль, которая не отводилась ей в существовавшей в Римской империи к началу III в. н.э. системе Принципата. Это сделало невозможным нормальное функционирование системы, вызвало ее кризис. До конца III в. н.э. правители империи вели борьбу за преодоление этого кризиса, их представления о путях вывода империи влияли на отношения императоров к сенату и армии.

На основании изучения узурпаций императорской власти Ингенуем и Регалианом на Дунае, Галльской империи на Западе и Пальмирской державы на Востоке империи в диссертации обосновывается вывод о том, что эти узурпации не могут расцениваться как доказательство существования стремления провинций к отпадению от Рима. И придунайские узурпаторы, и правители Галльской империи и Пальмирской державы преследовали цель установления своего господства во всей империи. Неправомерно связывать эти узурпации с распространением в провинциях крупного экзимирированного землевладения.

В условиях острой политической борьбы внутри империи и ухудшения обстановки на ее границах сложились предпосылки для обострения социальных противоречий в римском обществе и подъема выступлений низов населения империи против эксплуататоров. В период кризиса III века в империи произошло несколько довольно крупных народных движений. Однако в целом их было не слишком много и они не могли оказывать существенного влияния на политическое развитие римского государства.

Для решения ряда дискуссионных аспектов проблемы кризиса III века в Римской империи важно определиться с вопросом о характере этого кризиса. Применение по отношению к политическому строю римлян системного подхода позволяет считать кризисом такую политическую обстановку в государстве, когда система ее политических органов не может нормально функционировать. Кризис III века по его характеру был политическим. Начальной датой следует признать 235 г. н.э., а конечной – 284 г. н.э. Углубление или ослабление кризисной ситуации в империи определялось действием ряда факторов, одним из которых были представления императоров того времени о путях преодоления кризиса. Небольшую часть римских императоров периода кризиса можно назвать “сенатскими” и “солдатскими”. Но называть период кризиса III века “временем солдатских императоров” неправомерно. Главным результатом преодоления кризиса III века была замена в Римской империи системы Принципата системой Домината.

Ключевые слова: Римская империя, III в. н.э., кризис, император, сенат, армия, сепаратизм.

THE SUMMARY

Sergeyev I.P. Socio-political development of the Roman empire in the 3rd century AD. - Manuscript.

The dissertation for the scientific degree of Doctor of Historical Sciences, speciality 07. 00. 02. - World history – V. Karazin Kharkiv National University. - Kharkiv, 2003.

In the dissertation the role of a senate and army in political life of the empire in the 3rd century AD is analyzed, the changes in the Roman armed forces at that time and their influence on a political situation in the state are characterized. One of the characteristic feature of socio-political development of the Roman empire in the 3rd century AD were usurpations of imperial authority. But at this time they were not an attribute of existence provincial separatism, connected with the spreading of large landed property. The uprisings of poor population of the empire became more frequent, but they did not the large influence on the socio-political development of the empire. The crisis of the 3rd century was political by its character. It lasted from 235 to 284 AD. In its development it is impossible to determine any phases. During that period the emperors were in search of the ways of the overcoming of a crisis in the state. It is possible to consider some of them as the «soldier's» emperors, but it is wrong to name the period of crisis as “time of the soldier's emperors». The result of the overcoming of the crisis was the replacement of the system of Principat by the system of Dominate.

Key words: Roman empire, 3rd century AD, crisis, emperor, senate, army, separatism.

Сергєєв Іван Павлович

Соціально-політичний розвиток Римської імперії в III столітті н.е.

Спеціальність – 07. 00. 02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Відповідальний за випуск

В.І. Кадєєв

Підписано до друку 19.02.2004. Ризографія

Формат 60×84 1/16. Умов. друк. арк. 1,9. Друк офсетний. Папір друкарський.

Зам. № 47/2004. Тираж 100 прим.

Надруковано на РІЗО Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна, 61077, м. Харків, пл. Свободи, 4